



Dariusz Spychała

<https://orcid.org/0000-0001-9916-8193>

(Bydgoszcz)

TEOLOGA PRZYGODY Z HISTORIĄ STAROŻYTNĄ I ŚREDNIOWIECZNĄ

Stanisław Suwiński, *Ideał życia chrześcijańskiego w świetle wybranych pism św. Grzegorza Wielkiego*, Scripta Theologica Thoruniensia (46), Communio Sanctorum (10), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2017, ss. 138

W znanym naukowym wydawnictwie firmowanym przez czołowy polski uniwersytet (UMK) ukazała się w 2017 roku praca ks. Stanisława Suwińskiego poświęcona ideałowi życia chrześcijańskiego, jaki rysuje się w wyniku lektury wybranych prac jednego z najwybitniejszych biskupów Rzymu z okresu wczesnego średniowiecza, czyli Grzegorza Wielkiego (Markus 2003, s. 21-28; Przekop 1987, s. 27-35; Przekop 1984, s. 36-37; Schatz 2004, s. 105, 109). Dysertacja ta została, zgodnie z wymogami związanymi z publikowaniem dzieł naukowych, dopuszczona do druku po uzyskaniu pozytywnej oceny odpowiedniego recenzenta, w tym przypadku ks. profesora doktora habilitowanego Dariusza Zagórskiego.

Omawiana monografia zawiera, obok wykazu skrótów, dość obszerny (jak na objętość pracy) wstęp, cztery rozdziały, zakończenie, bibliografię oraz streszczenia w języku polskim i angielskim. Objętościowo praca jest raczej skromna, co zaskakuje, gdy weźmie się pod uwagę zachowany dorobek świętego papieża Grzegorza Wielkiego, liczący w przypadku samych *Moralii* 1800 stron (Markus 2003, s. 28-30; Nieścior 2006, s. 9-16, 4). Jako że moralność i cechy charakteryzujące dobrego chrześcijanina były w centrum zainteresowania literackiego Grzegorza, to wzmianki na ten temat możemy znaleźć na wielu stronach pism (Greg. Dial.; idem, Reg.; idem, Moral.; Markus 2003, s. 28-30; Nieścior 2006, s. 9-15). Teoretycznie można na ich podstawie napisać monografię liczącą stron kilkaset, albo i więcej. Jednak wybór interesujących przykładów i dobór właściwych metod jest istotnym prawem każdego badacza i nie oznacza od razu, że praca skromna pod względem objętościowym jest mniej wartościowa niż opasłe tomisko. Z drugiej strony opinie na temat poglądów danego autora uzyskujemy w oparciu o całość

jego dorobku, a nie tylko w wyniku przemyślenia wybranych fragmentów jego publikacji.

Ciekawe, że zbliżone rozmiary (152 s.) jak dzieło Stanisława Suwińskiego osiągnęła również podobna tematycznie monografia Krzysztofa Ościłowskiego zatytułowana „Ideał chrześcijanina i jego realizacja. Studium pism św. Paulina z Noli”, wydana przez wydawnictwo WAM w Krakowie w roku 2009 (Ościłowski 2009). Jednak dorobek literacki Paulina nie był aż tak obfity jak Grzegorza. Należy tu od razu dodać, że przy tej okazji K. Ościłowski w podtytule zasugerował, że zajął się całym dorobkiem świętego biskupa i poety, co wywołało u recenzenta pewne wątpliwości (Spychała 2013, s. 201-207). Mimo rzucającej się w oczy zbieżności tematycznej i czasowej (V i VI-VII wiek) dysertacja ta nie została jednak odnotowana w bibliografii przez autora interesującej nas monografii (G. 49; Iz. 40; Drobner 2007, s. 179, Grzegorz Wielki 1971, s. 170-172; Markus 2003, s. 28-30; Paulin z Noli 1971, s. 318). Odnotujmy w tym miejscu, że bibliografia sporządzona została bardzo niestarannie, niektóre pozycje cytowane są bowiem tylko w przypisach (zob. np. przyp. 7 s. 15, s. 16, przyp. 15 na s. 20 itd.), a brak ich w końcowym zestawieniu. Nie wiadomo, według jakiego klucza stworzył autor swoją bibliografię.

W ogóle autor niepotrzebnie skomplikował swoją „bibliografię”, ponieważ w części zatytułowanej „Źródła” zamieścił tylko wybrane dzieła papieża Grzegorza, następnie do działu „Dokumenty Kościoła” przyporządkował akta prawne papieży od Piusa X do Benedykta XVI. Wyodrębnił następnie kolejną część zatytułowaną: „Encyklopedie i słowniki”. Niestety nie potrafił się zdecydować, co ma ona zawierać. W rezultacie zamieścił w niej opisy prac zbiorowych oraz cztery artykuły. Na s. 40 zaś w przypisie 79 podaje opis artykułu L. Rykena, J. Wilhoita, T. Longmana III, zatytułowanego „Kość”, zamieszczonego w pracy tych autorów „Słownik symboliki biblijnej” (Ryken, Wilhoit, Longman 2003). Słownik ten nie został jednak zamieszczony ani w wykazie skrótów, ani w dziele poświęconym tego typu literaturze naukowej. Natomiast w części zatytułowanej „Literatura pomocnicza” znalazły się źródła (łącznie cztery), które nie były dziełami św. Grzegorza. Już przytoczone, nie wszystkie zresztą, przykłady dają czytelnikowi wrażenie, że recenzowana praca w obecnej postaci jest przykładem sporego autorskiego nieuporządkowania i braku jakiejkolwiek poważnej pracy redakcyjnej.

Z kolei przechodząc do spraw merytorycznych, należy zauważyć, że na s. 13 S. Suwiński stwierdza, że „Justyn II był cesarzem Wschodu” (Trombley 1993, 2, s. 270). W rzeczywistości taki twór nigdy w historii nie występował. Czasami, opisując dzieje Cesarstwa Rzymskiego, historycy, chcąc uprościć swoją narrację, istotnie wspominali o władcach Wschodu i Zachodu, ale zawsze w kontekście

Cesarstwa (Drobner 2007, s. 457, zauważa, że Cesarstwo to istniało do 1806 roku, gdy cesarz Franciszek II abdykował z tej godności, zostając cesarzem Austrii; Krupczyński 2002, s. 248). Jednak od roku 476 nie mamy do czynienia z rządami cesarzy w prowincjach zachodnich, pozostał jeden cesarz rezydujący w Konstantynopolu do 1453 roku, w rezultacie czego nazywanie w VII wieku takiego imperatora jak Justyn II „cesarzem Wschodu” jest ahistoryczne i niepotrzebne (Drobner 2007, s. 457; Krupczyński 2002, s. 248). Autor ma również problem z terminem Bizancjum, który traktuje czasami tak, jakby była to rzeczywista nazwa państwa ze stolicą w Konstantynopolu. Nazewnictwo to, wprowadzone przez historyków wczesnego średniowiecza, jest utrzymywane dalej w nauce, mimo że wszyscy badacze zajmujący się tym państwem wiedzą, że z punktu widzenia prawnego i w odczuciu samych mieszkańców tego obszaru było to dalej Imperium Rzymskie (Browning 1992, s. 11; Browning 1996, s. 12-19; Demandt 1989, s. 69, 75, 391; idem, 1992, s. 9-20; Drobner 2007, s. 457; Gregory 2008, s. 1; Herrin 2009, s. 7-19; Mango 1997, s. 6; Ostrogorski 1967, s. 47-50; Shepard 2012, s. 17-21). Jest to jednak drobnostka w porównaniu z pierwszym zdaniem pierwszego rozdziału, w którym autor stwierdza, że „od połowy V wieku wschodnie cesarstwo nabierało coraz bardziej charakteru autonomicznego państwa, zerwało stosunki z papieżem i Cesarstwem Rzymskim”. Nie bardzo wiadomo, o co chodzi S. Suwińskiemu, gdyż w omawianym okresie kolejni władcy Rzymu (cesarze rzymscy) rezydujący w Rawennie lub „Wiecznym Mieście”, czyli Walentynian III, Petroniusz Maksymus, Awitus, Majoran, Libiusz Sewer, Antemiusz, Olybriusz, Glyceriusz, Juliusz Nepos i Romulus Augustulus nie tylko nie zrywali łączności z władcami rezydującymi w Konstantynopolu, również będącymi cesarzami rzymskimi, ale wręcz z nimi współpracowali (Demandt 1989, s. 170, 175, 178, 261, 278, 376, Prostko-Prostyński 2001, s. 333-336, 341-347, 350-356, 373-383). Wspomniany cytat został przez autora recenzowanej pracy przepisany z dzieła Mariana Banaszaka poświęconego temu etapowi historii Kościoła (Banaszak 1986, s. 213). Niestety czynności tej dokonał on niezbyt dokładnie, o czym świadczy np. porównanie kolejnych zdań zamieszczonych na tej stronie syntezy Banaszaka z tekstem zamieszczonym w pracy Suwińskiego na s. 19. Przykładowo, autor omawiając Bizancjum, stwierdza, iż „stosowano tam prawo rzymskie, a religia chrześcijańska stała się religią państwową”. Banaszak podszedł do tego problemu bardziej ostrożnie, gdyż zauważył, że „chrześcijaństwo uczyniono tam w pełni religią państwową”, co sugeruje jednak pewien okres dochodzenia do tego stanu (Banaszak 1986, s. 213). Podobnie mechanicznie S. Suwiński podkreśla, że „władza cesarska dotyczyła zarówno kwestii politycznych, jak i kościelnych”. Sugeruje w ten sposób, że cesarz Rzymu rezydujący w Konstanty-

nopolu nie miał także najwyższej władzy sądowniczej, wojskowej oraz decydującego głosu w sprawach ekonomii, handlu i gospodarki (Banaszak 1986, s. 213; Cheynet 2013 b, s. 117-120; Cheynet 2013 a, s. 87-91; Morrisson 2007, s. 11-31). Z tekstu M. Banaszaka wynika, że S. Suwiński zmienił bez podania, pod wpływem jakiego źródła historycznego czy opracowania, stanowisko twórcy „Historii Kościoła”, który podaje, że władca stał się autokratą w sprawach kościelnych, a nie że jego kompetencje przywódcze rozciągały się na Kościół (Banaszak 1986, s. 213; Cheynet 2013b, s. 117-120; Cheynet 2013a, s. 87-91; Morrisson 2007, s. 11-31). Stanowisko władców ówczesnego Rzymu, czyli również Konstantynopola, wobec instytucji Kościoła w VI do VII wieku nie było wynikiem sprecyzowanego ustawodawstwa kościelnego, ale wynikało z roszczeń imperatorów zaakceptowanych przez większość hierarchii (Zos. IV. 36, 38; Banaszak 1986, s. 213; Cheynet 2013b, s. 117-120; Cheynet 2013a, s. 87-91; Leppin 2006, s. 8-17; Morrisson 2007, s. 11-31). Podobnie niedokładnie przedstawił problem kwestii tzw. schizmy akacjańskiej – autor zauważył, że jej twórcy odrzucali uchwały soboru chalcedońskiego (Banaszak 1986, s. 215). Nawet wspomniany już M. Banaszak, na którego powołuje się S. Suwiński, podaje, że podział kościelny między Rzymem a Konstantynopolem powstał w wyniku uznania przez patriarchę Akacjusza z Konstantynopola za prawowitego patriarchę Aleksandrii monofizyty Piotra Mongosa, czego nie zatwierdził (nie uznał) papieski Rzym (Ewag. HE, II. 11, III. 4-17: podkreśla, że Akacjusz uznawał decyzje soboru w Chalcedonie, Banaszak 1986, s. 215; Kaczmarkowski 1989, s. 208), a nie w wyniku odrzucenia przez Akacjusza uchwał Chalcedonu (Kaczmarkowski 1989, s. 208). Na tej samej stronie autor przedstawił również zagrożenia dla Rzymu po okresie panowania Justyniana Wielkiego, podając, iż od strony północnej nadciągali Longobardowie, „a od południa przygotowywał się do wojny książę Benewentu”. Nieorientowany czytelnik nie ma szans się dowiedzieć, że również ten książę był Longobardem (P. Diak. HL I. 24-27; II. 1-13; Strzelczyk 2014, s. 42-75). Zbyt lakonicznie zainteresował się natomiast S. Suwiński przynależnością religijną tego germańskiego ludu. Słusznie stwierdził (s. 22), że Germanie byli częściowo poganami, natomiast określenie, że byli oni również arianami, jest zbyt ogólne, gdyż wyznawali oni albo homeizm, lub anomeizm (Spychała 2007, s. 32-36, 38-40, Spychała 2016, s. 108, 286-289, 392-397). Przykładem całkowitej nierozwagi autora jest natomiast podanie na s. 24 jego dysertacji informacji, że Grzegorz został wybrany na biskupa Rzymu przez konklawe, kiedy instytucja ta pojawiła się właściwie w XIII wieku (Zieliński 2002, s. 632, podaje, że po raz pierwszy sam termin „konklawe” został użyty przez papieża Grzegorza X w konstytucji apostolskiej „Ubi periculum” w 1274 roku). Określa się tak zgromadzenie elektorów w zamkniętym po-

mieszczeniu (Zieliński 2002, s. 632). Do V wieku prawa wyboru papieża (biskupa Rzymu) mieli: całe duchowieństwo rzymskie, biskupi diecezji podrzymskich i lud rzymski, dopiero synod w Lateranie z roku 769 (po śmierci Grzegorza) ograniczył wybór papieża do duchowieństwa rzymskiego (Zieliński 2002, s. 632). Można zadać pytanie, gdzie zdaniem Stanisława Suwińskiego można było w Rzymie znaleźć pod koniec VI wieku salę, w której pomieściłoby się kilkanaście lub kilkadziesiąt tysięcy zamkniętych na klucz elektorów, by zgodnie ze znaczeniem terminu „konklawe” dokonać wyboru (Iz. 40; Zieliński 2002, 632). Pomyłki takie nie powinny się pojawiać w wydawnictwach naukowych związanych z Kościołem katolickim, gdyż duchowni mają obowiązek znać dzieje swojego Kościoła. Niezgodne z rzeczywistością historyczną jest również zdanie autora z s. 27, w którym zauważa on, iż po roku 603 „Rzym całkowicie uwalnia się spod władzy Konstantynopola” (Ewag. HE, VI. 15; Browning 1997, s. 26-27; Demandt 1989, s. 379, stwierdza, że okres panowania Fokasa był upamiętniony również w Rzymie; Gregory 2008, s. 153-159: podkreśla, że Fokas prowadził politykę prochalcedońską i poparł linię religijną papieża Grzegorza Wielkiego; Ostrogorski 1967, s. 91, podaje, że rządy Fokasa znalazły uznanie jedynie w Rzymie. Sugestia Suwińskiego o usamodzielnieniu Wiecznego Miasta nie znajduje więc potwierdzenia). Podobnie zadziwiające jest jego stwierdzenie ze s. 106, że „przed powstaniem kodeksów justyniańskich na terenach Półwyspu Apenińskiego obowiązywało prawo rzymskie” (Demandt 1989, s. 3, 49, 106, 197, 212, 214, 223, 253, 265, 281, 294, 345, 354, 402-416, 430, 434, 472-479; Giaro 2018, s. 90-100). Takie ujęcie tematu sugeruje, że Kodeks Justyniana Wielkiego nie był rzymski, co jest niewątpliwym niezrozumieniem rozwoju rzymskiego systemu prawnego (Giaro 2018, s. 90-100). Właściwie większość historycznych wzmianek autora należałoby prostować, co jednak nie wydaje się być zbyt sensowne, gdyż na wybranych przykładach wystarczająco zarysował się stan wiedzy historycznej autora recenzowanej pozycji.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można stwierdzić, że praca Stanisława Suwińskiego w obecnej wersji raczej nie powinna być opublikowana. Po odpowiedniej pracy recenzenta i wydawnictwa autor usunąłby prawdopodobnie ukazane błędy na odpowiednim etapie przygotowawczym do druku. Niestety do tego nie doszło, gdyż nie dano mu szansy poprawy.

Bibliografia

Źródła

Św. Benedykt z Nursji, Reguła (Reg.), [w:] idem, Reguła, Święty Grzegorz Wielki, Dialogi.

- Księga Druga, tłum. A. Świderkówna, Tyniec-Kraków 1997, s. 21-247.
- Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Evagrius with scholia* (HE), (ed.) J. Bidez-L. Parmentier, London 1898.
- Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, przeł. S. Kazikowski, Warszawa 1990.
- Gregorius Magnus, *Dialogorum libri IV de miraculis patrum Italicorum*, (Dial.), (ed.) A. de Vogüé, 1-3, SCh 251, 260, 265, Paris 1978-1980.
- Święty Grzegorz Wielki, *Dialogi. Księga Druga*, tłum. A. Świderkówna, [w:] Św. Benedykt z Nursji, *Reguła, Święty Grzegorz Wielki, Dialogi. Księga Druga*, Tyniec-Kraków 1997, s. 249-323.
- Grzegorz Wielki, *Dialogi*, tłum. E. Czerny, A. Świderkówna, *ŻMon* 23, starożytność 17, Tyniec-Kraków 2000.
- Sanctii Gregorii Magni, *Dialogi de vita et miraculis patrum italicorum*, (rec.) A. De Vogüé, P. Antin, SCh 251, 260, 265, Paris 1978-1980.
- Gregorius Magnus, *Regula pastoralis* (Reg.), (ed.) F. Rommel, SCh, 381-382, Paris 1992.
- Grzegorz Wielki, *Księga Reguły Pastorskiej*, tłum. E. Szwarzenberg-Czerny, *ŻMon* 30, Tyniec-Kraków 2003.
- Sanctii Gregorii Magni XL Homeliarum in Evangelia libri duo (Hom.), (ed.) H.A. Hurter, *Sanctorum Patrum opuscula selecta*, VI, Oeniponte 1892.
- Święty Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie*, tłum. zbior., *Thesaurus*, Warszawa 1998.
- Sancti Gregorii Magni Romani Pontificis Moralium libri sive Expositio in librum B. Job, Parisiis 1857, PL 75, col. 509-1162, PL 76, col. 9-782.
- Św. Grzegorz Wielki, *Moralia. Komentarz do księgi Hioba* (Moral.), 1: List, Przedmowa, księgi I-V, tłum. T. Fabisiak, A. Strzelecka, R. Wójcik, *ŻMon* 39, starożytność 26; 2: Księgi I-V, *ŻMon* 41, Kraków 2006; 3: Księgi XI-XVI, tłum. S. Naskręt, E. Buszewicz, K. Nastał, L. Gładyszewski, *ŻMon* 44, starożytność 30, Kraków 2007; 4: Księgi XVII-XXII, tłum. E. Buszewicz, A. Wilczyński, *ŻMon* 63, starożytność 37, Kraków 2013; 5: Księgi XXIII-XXVII, tłum. A. Wilczyński, *ŻMon* 75, starożytność 44, Kraków 2015; 6: Księgi XXVIII-XXXII, tłum. A. Wilczyński, *ŻMon* 77, Kraków 2016; 7: Księgi XXXIII-XXXV, tłum. A. Wilczyński, *ŻMon* 78, Kraków 2016.
- Izidor z Sewilii (Iz.), *De viris illustribus* (vir. ill.), PL 83, col. 1081-1106.
- Izidor z Sewilii, *Sławni mężowie*, [w:] J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, SMCh 2, Poznań 1971.
- Gennadiusz (G.), *De viris illustribus*, PL 58, col. 1059-1120.
- Gennadiusz, *Sławni mężowie*, [w:] J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, SMCh 2, Poznań 1971.
- Pauli Diaconi historia Romana a cura di A. Crivellucci, *Fonti per la storia d'Italia* 51 (HR), Roma 1914.
- Pauli, *Historia Langobardorum edentibus L. Bethmann et G. Waitz* (HL), [w:] MGH: *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. IV-VI*, Hannoverae 1878.
- Paweł Diakon, *Historia rzymska. Historia Longobardów*, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 1995.
- Zosimos, *Historia nova*, ed. F. Paschoud, 1, Paris 1971, 2, Paris 1979, 3, Paris 1986, 1989.
- Zosimos, *Nowa historia*, przeł. H. Cichočka, Warszawa 1993.

Literatura naukowa

- Banaszak M. 1986, *Historia Kościoła*, 1: *Starożytność*, Warszawa.
- Bartnik C. 2000, *Personalizm*, Lublin.
- Bielas L. 2003, *Życie codzienne papieża Grzegorza Wielkiego w świetle jego korespondencji. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Studia i rozprawy ofiarowane profesorowi T. Górskiemu*, Kraków, s. 9-21.
- Bielas L. 2005, *Chrześcijanin a dobra materialne w myśli św. Grzegorza Wielkiego*, TPat.

- 2/2005, s. 117-131.
- Bizancjum. Wstęp do cywilizacji wschodniorzymskiej, 1964, tłum. E. Zwolski, red. N.H. Baynes N. 1964, H.S.L.B., Moss, Warszawa.
- Browning R. 1996, Justynian i Teodora, tłum. M. Boduszyńska-Borowikowa, Warszawa.
- Browning R. 1992, Cesarstwo bizantyńskie, tłum. G. Żurek, Warszawa.
- Cheyne J.C. 2013a, Cesarz i pałac, tłum. A. Graboń, [w:] idem (red.), Cesarstwo Bizantyńskie 641-1204, Świat Bizancjum, Kraków, 2, s. 87-107.
- Cheyne J.C. 2013b, Instytucje Kościoła bizantyńskiego, tłum. A. Graboń, [w:] idem (red.), Cesarstwo Bizantyńskie 641-1204, Świat Bizancjum, Kraków, 2, s. 109-148.
- Częsz B. 2005, Święty Grzegorz Wielki-wzór człowieka i pasterza, TPat. 2, s. 7-12.
- Czyżewski B. 2005, Ideał dobrego duszpasterza w nauczaniu św. Grzegorza Wielkiego, TPat. 2, s. 95-106.
- Demandt A. 1989, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Ch., München.
- Demandt A. 1992, Kaisertum und Reichsidee in der Spätantike, [w:] C. Colpe, L. Honnefelder, M. Lutz-Bachmann, (red.), Spätantike und Christentum. Beiträge zur Religions- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Kultur und Zivilisation der Kaiserzeit, Berlin, s. 9-22.
- Drobner H.R. 1998, Patrologia, Casale Monferrato.
- Drobner H.R. 2007, The Fathers of the Church. A Comprehensive introduction, transl. na j. ang. S.S. Schatzmann, Peabody.
- Dudden F. Homes 1905, Gregory the Great. His place in history and thought, London.
- Evdokimov P. 1996, Poznanie Boga w Kościele Wschodnim. Patrystyka, liturgia, ikonografia, tłum. A. Liduchowska, Kraków.
- Fiedrowicz M. 1995, Das Kirchenverständnis Gregors des Grossen. Eine Untersuchung seiner exegetischen and homiletischen Werke, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, 50. Supplementheft, Rome.
- Giaro T. 2018, Historia i tradycja prawa rzymskiego, [w:] W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego, Warszawa, 43-125.
- Gregory T.E. 2008, Historia Bizancjum, tłum. J. Hunia, Kraków.
- Grzegorz Wielki, 1971, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa, SMCh 2, Poznań, s. 170-172.
- Herrin J. 2009, Bizancjum. Niezwykłe dziedzictwo średniowiecznego imperium, tłum. N. Radomski, Poznań.
- Kaczmarkowski M. 1989, Akacjusz, [w:] F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), Encyklopedia Katolicka, 1, Lublin, col. 208.
- Krupczyński P. 2002, Justyn II, [w:] O. Jurewicz (red.), Encyklopedia Kultury Bizantyńskiej, Warszawa, s. 248.
- Leppin H. 2006, Początki polityki kościelnej Justyniana, tłum. K. Ilski, A. Kotłowska, Poznań, Labarum II.
- Mango C. 1997, Historia Bizancjum, przekł. M. Dąbrowska, Gdańsk.
- Markus R.A. 2003, Grzegorz Wielki, tłum. P. Nehring, Warszawa, Biografie Sławnych Ludzi.
- Morrisson C. 2007, Wydarzenia-perspektywa chronologiczna, tłum. A. Graboń, [w:] Idem, (red.), Cesarstwo Wschodniorzymskie 330-641, Świat Bizancjum, 1, Kraków, s. 11-62.
- Nieścior L. 2005, Implikacje moralne nauki o czasie w Moraliach św. Grzegorza Wielkiego, TPat 2/2005, s. 63-93.
- Nieścior L. 2006, Wprowadzenie, [w:] Św. Grzegorz Wielki, Moralia. Komentarz do księgi Hioba, 1: List, Przedmowa, I-V, tłum. T. Fabisiak, A. Strzelecka, R. Wójcik, ŻMon. 39, starożytność 26, s. 9-43.
- Ostrogorski G. 1967, Dzieje Bizancjum, tłum. zbior., Warszawa.
- Ościłowski K. 2009, Ideał chrześcijanina i jego realizacja. Studium pism św. Paulina z Noli”, wydana przez wydawnictwo WAM w Krakowie.

- Paulin z Noli 1971, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, Poznań, s. 318.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Walentynian III, [w:] Idem, S. Bralewski, M.J. Leszka, M. Kokoszko, Słownik cesarzy rzymskich, Poznań, 332-336.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Petroniusz Maksym, [w:] SCR, Poznań, s. 341-344.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Awitus, [w:] SCR, Poznań, s. 345-347.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Majoran, [w:] SCR, Poznań, s. 350-355.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Libiusz Sewer, [w:] SCR, Poznań, s. 356-358.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Antemiusz, [w:] SCR, Poznań, s. 359-362.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Olybriusz, [w:] SCR, Poznań, s. 363-364.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Glyceriusz, [w:] SCR, Poznań, s. 365-367.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Juliusz Nepos, [w:] SCR, Poznań, s. 373-375.
- Prostko-Prostyński J. 2001, Romulus Augustulus, [w:] SCR, Poznań, s. 381-383.
- Przekop E. 1987, Rzym-Konstantynopol. Na drogach podziału i pojednania, Olsztyn.
- Przekop E. 1984, Wschodnie patriarchaty starożytne (IV-X w.), Warszawa.
- Ryken L., Wilhoit J., Longman T. III (red.) 2003, Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne, i gatunki literackie w Piśmie Świętym, red. pol. W. Chrostowski, Warszawa.
- Schatz K. 2004, Prymat papieski od początków do współczesności, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków.
- Shepard J. 2012, Wprowadzenie. Zrozumieć Bizancjum, [w:] idem (red.), Bizancjum ok. 500-1024, 2012, 1, tłum. K. Pachniak, J. S. Partyka, R. Piotrowski, Warszawa, s. 17-24.
- Spychała D. 2013, Rec. K. Ościłowski, Ideał chrześcijanina i jego realizacja. Studium pism św. Paulina z Noli, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009, Universitas Gedanensis 46, s. 201-207.
- Spychała D. 2007, Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego, 312-395 r., Poznań.
- Spychała D. 2016, Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna, Bydgoszcz, 1-2.
- Strzelczyk J. 2014, Longobardowie. Ostatni z wielkiej wędrówki ludów. V-VIII wiek, Warszawa.
- Trombley F.H., 1993, Hellenic Religion and Christianization c. 370-529, 1-2, Leiden-Boston.
- W kręgu myśli świętego Grzegorza Wielkiego w 1400. rocznicę śmierci, TPat. 2/2005, red. L. Nieścior, Poznań.
- Zieliński Z. 2002, Konkławe, [w:] B. Migut (red.), Encyklopedia Katolicka, 9, Lublin, s. 632-633.